

A MEGÉRTÉS METAFORÁI

– Kép és pecsét az elmében –

HEGEDÜS BÉLA

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet
tudományos főmunkatárs

E-mail: hegedus.bela@abtk.hu

ORCID 0009 0002 7145 3763

The Metaphors of Understanding: Image and Seal in the Mind

– A Rhetorical-Historical and Epistemological Distinction of the Concept of Fiction –

This study examines the roots of modern literature's emergence in 18th-century Hungarian-speaking territories through the evolving concept of fiction. The author argues that fiction, in its contemporary sense, did not exist previously, and substantiates this claim by employing a rhetorical-historical and epistemological approach. According to Stefan Trappen, modern literature, by virtue of the concept of fiction, frees itself from its tether to reality, thereby distinguishing fictionality from the true/false dichotomy. Over time, the argumentum gradually faded from the triad of *historia*, *fabula*, and *argumentum*. István Bartók and István Vadai suggest that *fabula* functioned as a tool, a source of *exemplum*, reinforcing the truth of *historia*. In contrast, within the older system, *argumentum* would have represented fiction. In the epistemological section, a preface to a 1777 Aesop collection discusses the concepts of *veritas logica* and *falsitas logica*. It explains the utility of “untrue speech” (*falsiloquium*) by referencing Plato. As long as thoughts were considered perfect images and the aim was to evoke an effect, fiction in the modern sense did not exist. Before the 18th-century paradigm shift, certain knowledge only allowed for the unequivocal separation of truth and falsehood.

Keywords: metaphorology, concept of fiction, *historia*, *fabula*, literature of the 18th century, Hungarian literary history

■ 1. A fikciófogalom retorikatörténeti és ismeretelméleti elkülönítése

Évek óta foglalkoztat annak a változásnak a lényege, pontosabban a változás lényegének megértése, ami valamikor a 18. század második felében játszódott le magyar nyelvterületen, s ami a mai modern szépirodalom kialakulásához vezetett. Meggyőződésem, hogy egy adott, de különösen egy átmeneti korszak fikciófogalmának megértése közelebb visz a probléma megoldásához. Habár könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy valamilyen fikciófogalommal minden kornak kell bírnia – én most a továbbiakban érveket hozok arra, hogy a modern szépirodalom elkülönülése, magára maradása előtt nem létezhetett fikció.

Egyrészt a retorikatörténet felől közelíték a témához, másrészt a prekantiánus ismeretelmélet magyarországi nyomain indulok el. Az előbbi rövidebben (mivel feldolgozottabb), az utóbbit kicsit bővebben ismertetem.

1.1. A retorikatörténet tárgya

Stefan Trappen német irodalomtörténész a *Simpliciana* 20. kötetében a *Fiktionsvorstellungen der Frühen Neuzeit: Über den Gegensatz zwischen „fabula” und „historia” und seine Bedeutung für die Poetik* című tanulmányának elején a következőket írja:

A poézis, a szépirodalom [poetische Literatur] fikciós – az ember szinte viszszaad attól, hogy kijelentse ezt a magától értetődő tényről, és levonja ebből a következtetést, miszerint az irodalomtudomány sok egyéb mellett a fikcionalitás problémájával is kell, hogy foglalkozzék.¹

A modern szépirodalmat szerinte többek között az különbözteti meg más nyelvi megnyilatkozásoktól (hozzáteszem: beleértve a nem modern, hanem régi irodalmaktól is), hogy a fikció fogalma által megszabadul a megjelenített dolgoknak a nyelven kívüli valósághoz való kötöttségétől, ami által a fikcionalitás és a hazug/nem igaz ellentétpár kettőse jobban elkülöníthetővé válik, sőt fel sem merülhet az igaz-hamis dichotómia. Mondanom sem kell, hogy ez jelentős poétikatörténeti fordulatot jelent,² de Trappen kijelentéseiből az is következik, hogy szerinte korábban másként volt. Ennek a „másként-volt”-korszaknak adja a történetét nagy összefoglaló tanulmányában. Különösnek tartja, hogy hosszú évszázadokon keresztül sem a szöveg-

¹ „Poetische Literatur ist fiktional – man scheut es fast, diese Selbstverständlichkeit auszusprechen und daran die unstrittige Tatsache anzuknüpfen, daß Literaturwissenschaft neben vielem anderen auch heißt, sich mit Fiktionalität zu beschäftigen.” Stefan TRAPPEN, „Fiktionsvorstellungen der Frühen Neuzeit: Über den Gegensatz zwischen »fabula« und »historia« und seine Bedeutung für die Poetik”, in *Simpliciana*, Schriften der Grimmelshausen-Gesellschaft 20, 137–163 (Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Paris–Wien: Peter Lang, 1998), 137.

² Uo., 138.

alkotók, sem a szövegeket befogadók nem vesznek tudomást arról, hogy a *historia-fabula* kettősehez eredetileg még egy harmadik tag is társult: nevezetesen az *argumentum*. S ezt azzal sem lehet magyarázni, hogy Arisztotelész poétikáját meg lehetőségen későn fedezik fel újra, hiszen a fenti hármasságot a *Rhetorica ad Herennium* mindvégig, sokak számára ismertén megőrizte, mint ahogy Quintilianusnak a *Poética* előtt kb. egy évszázaddal újra felfedezett nagy műve is:

Az elbeszélésnek, leszámítva azt, amely a perbeszédekben használatos, három fajtája van: a mitikus [fabula] a tragédiáknak és a költeményeknek az alapja, s nem tartalmaz valóságos, de még valószerű elemeket sem; a valószerű [argumentum] ugyan kitalált, de megtörténhetett volna, mint a komédiák cselekménye; a történeti elbeszélés [historia] pedig valóban megtörtént cselekmény kifejtése.³

Mindezek ellenére az *argumentum* szövegkategória valami miatt kikopott az irodalomról vallott elképzelések közül, s a megmaradt kettőből is a fabulának jutott a kései antikvítás és a korai középkortól kezdődően nyilvánvalóan teológiai okok miatt a leértékelt szerep.

De vajon miért nem kopott ki az is? Ha belegondolunk, ez a kérdés még fontosabb és érdekesebb, mint az, hogy miért nem vesznek sokáig tudomást az *argumentum*ról. Nos, valójában két, tulajdonképpen ellentétes fabulameghatározás létezett. Az egyik a nagyon régi és egyben a mai, ami a meseszerűségből, fikciós mivoltból indul ki. A másik viszont sok évszázadon keresztül elfedte ezt: nyelvi eszköz a fabula, ami a historiában mondottak igazságát erősíti. A magyar irodalomtörténet-írásban Pirnát Antal fontos tanulmánya óta mindig fel-felmerül a kettősség vizsgálatának fikciós alapú igénye. Tudomásom szerint viszont Bartók István volt az, aki *História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről* című tanulmányában elsőként vetette fel és argumentálta alaposan, hogy a célulvű költészetben a historiával szembenállónak gondolt, és a mai modern irodalmi hagyományokból kiindulva jogosan annak tételezett fabula bizony egyáltalán nem képez dichotómiát a fikcionalitás szerint azzal szembenállónak feltételezett historiával. Így a fabula nem más,

mint az exemplum forrása, és mint ilyen, a nyelvi apparátust alkotó figurák része. Ebben a megközelítésben tehát a fabula a poézis nyelvi szinten megragadható alkotóeleme. Retorikai értelemben az *elocutio* eszköztárához tartozik, és a poétikai értelemben vett *inventio* lehetséges megnyilvánulása.⁴

³ Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. ADAMIK Tamás és mtsai. (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2008), 154: II. könyv, 4. fejezet (Előgyakorlatok a rétorikáról), 2.

⁴ BARTÓK István, „História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 2–3. sz. (2005): 243–258, 257.

A fabula mint eszköz paradox módon éppen a historia hitelességét erősíti. Csak ezért van szükség rá, és egyben ez indokolja azt is, hogy miért kellett az argumentumnak úgymond kikopnia a rendszerből: ideológiai, teológiai okokból nem volt szükség rá, hiszen a valóságosság, szemben a meseszerűség egyértelmű hihetlenségével, akár immanens kritikát jelenthet a valóság feltételezett tökéletességével szemben. Vadai István 2008-as Tinódi-tanulmányában – Bartók alapján – nagyon pontosan állapítja meg:

[é]szre kell vennünk, hogy a kor embere számára a fenti csoportok [a Varjas Béla-féle felosztás szerint: vallásos, bibliai; történeti; regényes, szerelmi tárgyú szövegcsoporthoz] mind megfértek a *lött dolog* kategóriáján belül, és csak a modern szemlélet lát éles különbséget közöttük.⁵

Sarkosan fogalmazva: szó sincs tehát a mai értelemben vett fikcióról akkor, amikor a kor szerzői vagy (ön)reflexió írói egymás közelében emlegetik a historiát és a fabulát, hiszen azok jelentése és funkciója jelentősen eltér attól, amit ma tulajdonítunk nekik. A fikciót ebben a rendszerben s mai értelemben a kikopott, figyelmen kívül hagyott argumentum tudta volna képviselni. A fabula tehát csupán olyan eszköz, amelynek lényege arra irányul, hogy a befogadóknak a valós érzéki benyomásokhoz hasonló, s így a kifejtendő igazsághoz igazodó, azt erősítő hatást keltsen. Vagy ahogy Laczházi Gyula fogalmaz 2004-es *A másolat vágya és a vágy másolata Balassi Bálint Celia-verseiben* című nagyon fontos tanulmányában az irodalminak tartott művek egy fontos csoportjára utalva:

A reneszánsz szerelmi költészet – miként az érzelmek reprezentálására vonatkozó retorikai elmélet – nem expresszív jellegű [...]. A szónok [vagy költő, tulajdonképpen mindegy] nem saját érzelmeit fejezi ki, a szónoki teljesítmény a hatásra összpontosít, ennek érdekében kelti fel az érzelmeket.⁶

Trappen véleménye szerint Locke után szétválik a szórakoztatás (korabeli magyar szóval, de természetesen nem mai jelentésben: a mulatság)⁷ és a tanítás igénye, ami

⁵ VADAI István, „História és fabula”, in *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. Csörsz Rumen István, 17–29 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008), 22.

⁶ LACZHÁZI Gyula, „A másolat vágya és a vágy másolata Balassi Bálint Celia-verseiben”, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája*, szerk. Kiss Farkas Gábor, *Traditio renovata* 1, 133–146 (Budapest: k. n., 2004), 141–142. Később ugyanő dolgozza fel az irodalomtörténet-írás fikciósságfogalmának jelentés- és jelentőségváltozásait: LACZHÁZI Gyula, „A fikciósság a kora újkor magyar irodalmában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 2. sz. (2016): 166–177.

⁷ A témát ebben a tanulmányomban dolgoztam fel: HEGEDÜS Béla, „Bonam distractionem! A mulat szó és származékai elfelejtett jelentésmezője a XVIII. században”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 9, szerk. Csörsz Rumen István, 169–180 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021).

alapján régít és újat el lehet egymástól különíteni. 1788-ban Pálóczi Horváth Ádám már így szól olvasóihoz az első *Holmi*hoz írt bevezetőjében:

Vagy akarom-e el-hitetni valakivel; hogy ez, nem olyan jó szín alatt rosszszúl írt, hanem valóságos hasznos könyv legyen? – Éppen nem, senkit sem akarok meg-tsalni: én meg-vallom igazán; hogy ez nem annyira valamely előre fel-tett különös nagy haszonra, mint mulatságra és idő töltésre-való.⁸

Ha egy szöveg deklarált célja, hogy olvasóit a retorika segítségével, az érzelmekre hatva, affektusokat keltve valamilyen cél érdekében más milyenné akarja tenni, akkor a régi irodalomhoz tartozik, ellenben ha „feltett különös nagy haszon” nélkül *csupán* szórakoztatni akar, akkor a modernitás része.⁹ Trappen utalása John Locke-ra nem kifejtett, viszont én nagyon szeretném azt gondolni, hogy Locke nyelvvel és megismeréssel kapcsolatos mérhetetlen szkepticizmusára irányoz. Ezzel magyarázza, hogy – az ő szavaival – a barokk és a felvilágosodás korszaka között egy különösen mély szakadék húzódik, s ennek oka, hogy a két korszak fikciófogalma jelentősen eltér egymástól.¹⁰ Ezt az eltérést magyarázza Trappen; és persze Bartók István és Vadai István tanulmánya is indirekt módon retorikatörténeti okokkal. Én most az ismeretelméleti kérdések irányába indulok tovább.

1.2. Az ismeretelméleti irány

A továbbiakban az ismeretelméleti megalapozottságát keresem a fikciófogalmak megjelenésének, eltűnésének, változásának. Kiindulópontom a nyilvánvaló tény: a fikció nem létezik rajtunk, embereken kívül, valamilyen okból (ez az, ami viszont most nem érdekel) mi magunk hozzuk létre. A fikció értelemszerűen az emberi elme leleménye. A kora újkorban és az újkor kezdetén e lelemény alapját az ilyen-olyan módon elménkbe (korabeli szóhasználattal emellett még szívünkbe vagy lelkünkbe) került ideák jelentik. Ezeket az ideákat a korban ideológiai, teológiai és az episztemológia két fontos irányzatának elvei alapján különböző nevekkal illették.¹¹ Kiindulópontom az, hogy már maguk a gyakran metaforikus vagy metonimikus elnevezések is sokat mondanak azok használóinak elképzeléséről, az adott ideák valósághoz való viszonyáról, s ebből következtetett igazságtartalmáról.

⁸ HORVÁTH ÁDÁM, *Hol-mi: Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle versek, melyeket maga régibb és újabb írásaiból össze-szedett* (Pest, 1788), 6.

⁹ TRAPPEN, „Fiktionsvorstellungen der Frühen Neuzeit...”, 149.

¹⁰ Uo., 150.

¹¹ A 18. századi magyarországi lélektani irodalmat, s mindenekelőtt Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiáját* ismeretelméleti megközelítéssel Laczházi Gyula tárgyalja kiváló tanulmányában: LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája* és a XVIII. századi lélektani irodalom”, in *Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István és Hegedüs Béla, 135–153 (Budapest: Reciti Kiadó, 2011).

Ma már nem kell hangsúlyozni, hogy mennyire fontos a kora újkor–újkor fordulóján született irodalomelméleti szövegek ismeretelméleti alapjait feltárni. Én ezt azzal egészíteném ki, hogy nem csupán ezen szövegek háttérének a feltárása a fontos, hanem általában a szövegeket előállítók és használók ismeretelméleti nézeteinek megértése is kiemelten kezelendő, függetlenül attól, hogy az irodalom működésére reflektáló vagy egyéb szövegekről van szó.

2. Pecset – kép – idea

A *Külömb külömb féle autoroknak Görög, és Deák Nyelvből most újra Magyar Nyelvre fordított Meséik...* címmel 1777-ben Kolozsvárott megjelentetett, s Aiszóposznak tulajdonított állatmese-gyűjtemény ismeretlen fordítója-szerkesztője így ír a mesék elé csatolt *Elöl-járó beszéd*ben:

Mikor a' mi gondolatunk meg-egyezz a' dolognak valóságával, a' mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Veritas Logicanak*, mint ha elmémben forgatom **valamelly** Toronynak tsonkaságát, és valójában tsonka-is, ezt *Logicè* igaznak lenni mondjuk; ha pedig a' mi gondolatunk nem egyez a' dolognak valóságával, a' mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Falsitas Logicanak*, mint ha az elmémben forgatnám **valamelly** Városnak Tornyt tsonkának lenni, holott nem tsonka; ezt *Logicè falsumnak* mondjuk.¹²

A két fett kiemelés tőlem van, s azzal azt jelzem, hogy itt nem általában bármely elképzelt toronyról és annak ideájáról van szó, hanem „valamelly”, tehát egy bizonyos, a valóságban létező, megnevezhető toronynak ideájáról. Tehát az itt logikainak nevezett viszony érzékszervekkel ellenőrizhető. A szöveg így folytatódik:

Igy már hasonlóképen ha a' mi beszédünk a' mi szívünk' gondolatjával meg-egyezz, ez neveztetik *Morális Veritasnak*; ha pedig nem egyez, *Moralis Falsitasnak* p. o. ha azt mondom, hogy láttam fehér szeretsent, holott tudom az én gondolatomban, hogy olyan nintsen, tehát ez az én beszédem *Moraliter falsum*, ha pedig fekete szeretsent mondok, hogy láttam, és **az én gondolatomban-is úgy tartom**, ez az én beszédem *Moraliter Vérum*.¹³

Azért tartottam fontosnak itt is a kiemelést, mert szeretném hangsúlyozni: ahhoz, hogy a kijelentésem *Moraliter Vérum* legyen, az csak a korábban említett *Veritas Logica* alapján lehetséges. Alapvetően fontos gondolatok ezek, különösen egy állatmese-gyűjtemény előtt, hiszen köztudottan hiába keresnénk a valóságban beszélő,

¹² AESOPUS, *Külömb külömb féle autoroknak Görög, és Deák Nyelvből most újra Magyar Nyelvre fordított Meséik...* (Kolozsvár: Reformatus Collegium, 1777), *Elöl-járó beszéd*.

¹³ Uo.

egymásnak cselvető rókákat, gólyákat, egereket stb. Fontos a helyzet tisztázása, mert az állatmese évezredekken keresztül a par excellence fikciós irodalom: ha van érv a léte mellett, akkor van érv a modern szépirodalom léte mellett is. Az ismeretlen szerkesztő megoldása a fent említett *fehér szerecsen* problémájára: megkülönbözteti a hazugságot mint beszédmódot, amivel ártunk másoknak, a *falsiloquium*tól, vagyis a „nem igaz beszéd”-től, amiben „nintsen vétek [...]”, nem csak pedig vétek nintsen, hanem sokszor virtus vagyon benne.”¹⁴ Bár, jegyezzük meg, ez a beszédmód továbbra is *moraliter falsum* a korábbi meghatározása alapján.

A gondolatmenet nagyon felvillanyozó, a fikciófogalom értelmezéstörténete szempontjából is egyedi, de alapvetően valójában nem a szerző leleménye. Allúzió ez Platón *Állam*ának az örök múzsai nevelése fontosságával (s egyúttal az irodalom szerepével az állam életében) foglalkozó szövegrészeire (376 e skk.). Ennek alátámasztására érdemes idézni Szókratész és Glaukón párbeszédének egy rövid részletét:

- A múzsai nevelésbe beleérted a beszédet is? [kérdézi Szókratész; a beszéd itt természetesen: *logosz*]
- Beleértem.
- Beszéd pedig kétféle van: igaz és hamis, ugye?
- Igen.
- És nevelnünk mindkettővel kell ugyan, de elsősorban a hamis beszéddel?
- Nem értem, hogyan gondolod.
- Nem tudod – kérdeztem –, hogy a gyerekeknek először meséket szoktunk mondani, és a mese egészében véve hamis, noha van benne olyasmi is, ami igaz?¹⁵

Az egyik legfőbb autoritás szövegének állatmese-gyűjtemény előtti megidézésével az ismeretlen szerkesztő tulajdonképpen érvet szolgáltat ahhoz, hogy a nyilvánvalóan fikciós szövegek hasznosságáról, egyáltalán létezésének okáról való gondolkodás a korszakban újra különös jelentőségre tett szert. De még ha okot is találunk ezáltal arra, hogy eszközként milyen szerepe miatt lehetséges az irodalom léte, arra magyarázatot mégsem kapunk, hogy ehhez miért van szükség olyan nyelvhasználatra, amelynek célja nem az érzékszervekkel felfogható valóság legigazabb leírása.

Nem nehéz belátni, hogy az irodalom szociolingvisztikai értelemben alapvetően nyelvhasználati mód, tehát az irodalom nyelvi megvalósulására hatással van, hogy egy adott korszakban hogyan gondolkodnak a nyelv működéséről. Ebben a tekintetben a legnagyobb ismeretelméleti változások éppen a 18. század folyamán zajlottak, a nagy tudományos paradigmaváltás miatt.

¹⁴ Uo.

¹⁵ PLATÓN, *Állam*, szerk. MIKLÓS Tamás, ford. STEIGER Kornél, A Kútnál: Platón összes művei kommentárokkal (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2014), 146–147.

Azt hiszem, az idézett bevezető remekül példázza, hogy létezett egy olyan eszme- és kultúrtörténeti háttér, amelyben még a ma par excellence fikciós szövegek (állatmesék) értelmezése sem volt lehetséges a fikcionalitás megengedő keretein belül. A világról megszerezhető biztos tudás feltételezése csak az igaz és a hamis kétségek nélküli elválasztását tette lehetővé.

Ez persze csak úgy lehetséges, mint már mondtam, ha a megismerés teljes folyamata kétségek nélküli, az elménkben az ideák pontos reprezentációi az általuk szimbolizált valóságelemeknek, s a beszédünk, az emberi nyelv is képes ennek a helyettesítésen alapuló, de mégis önazonos *valaminek* a közlésére.

Hol keletkezik a fikció? Valahol, valami által keletkeznie kell, hiszen éppen ezért fikció; ami fikció, arról feltételezzük, hogy nem feleltethetjük meg, pláne narratív keretei közt, valaminek a minket körülvevő, az általunk befogadható valóságban. Ez a kijelentés persze az előbbi feltételezésen túl egy újabbat is magában hordoz: azt tudniillik, hogy a minket körülvevő világ megismerhető, amely megismerés szükséges bármi jelenség fiktív voltának belátásához. Ha ezzel a képességgel bírunk, akkor könnyedén meg tudjuk különböztetni az elménkben (és persze mások elméjében is) a valóságot a fiktívtól.

Nemcsak filozófiainak, tulajdonképpen ismeretelméletinek nevezhető szövegekben, de gyakran ma is szépirodalminak tarthatókban ugyancsak felbukkan valamilyen módon az elmébe került, vagy ott jelen lévő dolgok – leggyakrabban metaforikus – ábrázolása.

A kora újkori vagy újkori empirizmus következetesen az érzékszervek közvetítő szerepét hangsúlyozza, míg a racionalizmus hagyománya felveti a velünk született ideák lehetőségét. Ez persze azt is jelenti, hogy azok nem véletlenül olyanok, amilyenek: olyanoknak kell lenniük valamilyen – gyakran teológiai magyarázattal alátámasztott – okból. Ez a nomináldefiníció által tovább már nem magyarázható ideák halmaza, amelyek igazságtartamát mind a racionalista, mind az empirista irány elismeri, illetve a feltételezett isteni eredet miatt kétségbe sem vonhatók. Ez utóbbiak leggyakoribb nyelvi kifejezése református szövegekben a *pecsét*. A pecsétként felfogott idea nem egyszerűen s önkényesen jele valaminek, a Melianus néven a nagy hatású *Igasság paisa* című munkát publikáló Helmeczi István így határozza meg:

A petsét mi légyen, és mire való, tudgyuk. Olly eszköz, melly által az emberek a dolognak valóságá felől bizonyosokká tétetnek...¹⁶

1735-ben Szathmári Mihály *Úri vatsora felett meg-gyujtatott szövétnék...* című könyvében így magyarázza a megpecsételt bizonyosságot, szembeállítva azt az elme tevékenysége során keletkezett ismeretekkel:

¹⁶ MELIANUS GNATERETH, *Igasság paisa* (Miaburg [Utrecht]: Uranius Nathanael, 1741), 27.

...nem festett ház, nem is bor nélkül való tüzégér; nem imaginatio, képzelés a mi értelmünk szerint az Űri Vatsora; [...]. A Diploma a petsétes Levél-is melly ez iránt hitünket erositi; és hogy nem fabula a Kristus érettünk lett halála; nálunk vagyon.¹⁷

De idézhetem egyik kedvenc szerzőm, a katolikus (nem ezért kedvenc) Gusztinyi János meghatározását a református *pecsétről*:

Ebből látod, hogy a Reformatus-ok tanítása szerint, a Szent írásban találtatható ígéretek, mintegy írott Levelei [értsd: szerződése] a Kristusnak, a Sacramentum ezen az írott levélen függő, és Erősítő Petsét, a Lelki-esméret pedig mint a viasz, melyre nyomtattatik a Petsét.¹⁸

Sorolhatnám még a példákat, de a lényeg már ennyiből is látható: a karteziánus racionalizmus értelmében, különösen a hit lényegét érintő kérdésekben az egyszerű ideákhoz képest is tökéletesebb eszköz áll az ember rendelkezésére. De, s újra Gusztinyit fogom idézni, a katolikusok számára is alapvetően elfogadott volt, hogy az elme ideái – habár az érzékszervek közvetítésével jutottak oda – tökéletesen megfelelnek az emberi gondolkodás céljainak, miszerint:

Mivel pedig nem lehet másképen a dolog elménkben, hanem tsak saját képe, és Idea-ja által, kiki által-láthattya, hogy az elménkben öntetett Idea-k vezérlik az embereknek minden okos ítéletit, és a dolognak esméretit.¹⁹

Tehát, az odaöntetett ideák érvényessége, tökéletessége (és ezáltal az érzékeléssel kapcsolatos szkepszis) nem kérdőjeleződik meg. Hiba egyedül az azokkal való műveletek során léphet fel: az emberi gondolkodás az, ami az igaz ideákból hamis/nem igaz következtetésekre juthat. Ebből a szempontból nincs különbség a két felekezet között:

[a] természeti igaz okoskodásnak eredete, a dolgoknak IDEÁI, képei, formái, ábrázati, mellyek szerént mikor ítéletet teszünk, soha meg nem tsalatkozunk, mivel a bennünk való lelki isméret által nekünk szólló és minket tanító Isten minket meg nem tsalhat.²⁰

¹⁷ SZATHMÁRI Mihály, *Űri vatsora felett meg-gyujtatott szövétnek...* (Franecker [?]: Ovdemyer Robert [?], 1735), 38.

¹⁸ GUSZTINYI János, *Üdvözség mannája. Az az: az Űr Jésus tulajdon Szent Testének, és Vérének Sacramentoma...* (Eger: Bauer Károly József, 1759), 45.

¹⁹ Uo., 498.

²⁰ MELIANUS GNATERETH, *Igasság paisa*, 144–145.

Meglepően korán, 1735-ben felmerül annak a lehetősége, hogy lehetséges akár szavakkal is gondolkodni [!], de a tévedés, hamis jelölés lehetősége miatt ez egyáltalán nem ajánlott. Leibniz 1711-ben írt, *Unvorgreifliche Gedanken* című kis művében²¹ már egyértelműen állítja, hogy csak szavakkal gondolkodunk és nem képekkel (megjegyzem, még Locke esetében sem lehet eldönteni, ő is így vélte-e), viszont Szathmári Mihály prédikátorhoz hasonló érveket hoz amellet, hogy ez nem vezet semmi jóra: „sokszor a szók miatt hagyjuk-el magát a dolgot és a valóságot”²²

Szeretném újra hangsúlyozni, hogy az idézett, és sok-sok további, most nem citált szöveghelyen nem merül fel, hogy ne lenne lehetséges a helyes gondolkodás. Viszont a szavakkal mint eszközökkel szembeni szkepszis jelen van, de meglepő módon feltételezik, hogy a helyes, és az adott kommunikációs szituációhoz illő nyelvhasználat a szóbeli közlés valóságtartama megegyezik a gondolatok valóságával. Ezt biztosítja a retorika, és ezt biztosítja adott esetben a figurális nyelvhasználat, s akár a sokszor gyerekesnek, gyerekeknek való fabula mint elokúciós eszköz.

Az ismeretközlő szavakkal szembeni szkepszis miatt van példa a Pascal nyomán így nevezhető, geometriai gondolkodás megjelenésére is. A század egyik legeredetibb magyar gondolkodója, Kovásznai Sándor írja a következőket 1773-as *Önéletírásában* tanulóéveire, az ötvenes évek közepére visszaemlékezve:

...minden historiáról [amiben elementum, mundus optimus stb. nem volt] úgy gondolkozott [Kovásnai Sándor], hogy fabula és bizonytalan, és azért haszontalan, amiben demonstratio nincsen, methodo mathematica. És bizony erősen csudálkozott sokszor rajta, hogy mivel a mathematica és Volfiana methodus olyan szép, olyan erős, olyan bizonyos és naturalis methodus, miért vagyon, hogy az Isten a Szentírást nem íratta volt methodo mathematica et Volfiana, hogy így az ember elméjét könnyebben meggyőzhette volna? Ó szörnyű bolond vélekedés! és ártalmas veszedelmes gondolat! De bezzeg már most másképpen okoskodik.²³

²¹ Mértékadó, magyarázó jegyzetekkel ellátott kiadása: Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, „Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache”, in Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache: Zwei Aufsätze*, szerk. Uwe PÖRKSEN, Reclam 7987, 5–46 (Stuttgart: Philipp Reclam Jun., 1995).

²² A szimbolikus gondolkodás és az irodalom kapcsolatáról itt írtam: HEGEDÜS Béla, „A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József et al., 383–393 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015).

²³ KOVÁSZNAI Sándor, „Önéletírása (1773)”, in KOVÁSZNAI Sándor, *Az ész igaz útján: Válogatott írások*, szerk. KOCZIÁNY László, 41–127 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970), 102.

3. Következtetés

Mindaddig, amíg a gondolatokat nem nyelvként vagy szavakként, hanem valamilyen metaforával a valóságot tökéletesen leképező képszerű ideáknak tételezték fel, amelyekkel az emberi elme műveleteket tud végezni, illetve mindaddig amíg a szöveges művek deklarált célja a hatáskeltés volt, amihez az eszköztárat a retorikai hagyomány biztosította: mindaddig nem beszélhetünk mai értelemben vett fikcióról, csupán nem igaz kijelentésekről, amelyek morálisan – az elkerülhetőség miatt – elítélendők, de funkciójukat tekintve sajátos haszonnal bírhatnak.